

NYUGATRÓL VISSZATEKINTVE

Az Irodalmi Újság és Magyarország 1957–1973

Az *Irodalmi Újság*, s számos más magyar emigráns periodika története ma még részleteiben feldolgozatlan. Részben ugyanerre a megállapításra juthatunk az egész magyar politikai emigráció történetére vonatkozólag, elsősorban 1956 után. Borbándi Gyula úttörő munkájában¹ az emigráció számvetésszerű önképét rajzolta fel, az elemző objektivitásával, de mégis belülről, s útközben. Ma úgy tűnik, hogy politikai értelemben az út véget ért, vagy legalábbis alapvetően megváltozott. A politikai emigránsküldetés és -misszió 1945, 1956 utáni fejezete a demokratikus átalakulással lezárult vagy gyökeresen más értelmet nyert.

Az 1956 utáni bő másfél évtized keretei között azt vizsgálom, amit az emigráció politikai szempontból leglényegesebb részének érzek: a kényszerből elhagyott hazához való viszonyt. Az *Irodalmi Újság* erre az adott időtartamban kétségtől kedvező vizsgálati terep. Egyike volt a magyar emigráció legfontosabb, legrangosabb fórumainak; nem kötelezte el magát egyetlen hagyományos szellemi-politikai áramlat mellett sem, ellenkezőleg, teret adott lehetőség szerint valamennyinek; nem is volt kizárólagosan politikai jellegű. Egyedülálló módon egy itthoni irodalmi hetilap, az 1956 előtti olvadás zászlóvivő *Irodalmi Újságja* szerves és tartós folytatójaként működött Nyugaton, s a hasonló színvonalú folyóiratoknál jóval nagyobb gyakorisággal jelent meg egészen a hetvenes évek elejéig².

Valamennyi emigráns politikai és kulturális orgánum kisebb vagy nagyobb mértékben a hazának szólt, noha a tiltás e kapcsolatot igen kemény korlátok közé szorította. (Természetesen szólt a nyugati magyarságnak is, sőt olykor olvasói igény és nyomás is jelentkezett, mely ez utóbbi részarányát növelni kívánta³.) Az otthon kérdéseinek elsőrendű szerepe a nyugati *Irodalmi Újság* első számának tömör programjából tűnik ki legvilágosabban: „Úgy érezzük, szükség van az *Irodalmi Újságra*, legfőképpen azért, hogy elmondjuk mindazt, amit ma hazánkban nem lehet vagy nem szabad elmondani.”⁴ E szerkesztőségi cikk egyszersmind kijelölte a mindenkori mondandó vezérfonalát is, mely a nyolcvanas évek végéig változatlan maradt. Eszerint ugyanis szükség van a lapra továbbá „... azért, hogy irodalmunk nagy hagyományainak megfelelően szót emelhessünk a nép szabadságáért,

¹ Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. I–II. köt. Bp., Európa, 1989.

² 1970-től tért át az *Irodalmi Újság* (a továbbiakban: IU) a kétheti – a hatvanas évek közepétől évenkénti 21–23-szori – megjelenésről a havonkénti, 1972-től a kéthavonkénti megjelenésre.

³ Lásd pl. Juhász Pál olvasói levelét, IU 1961. nov. 15.

⁴ Fájdalom s gond. [Szerkesztőségi vezércikk] IU 1957. márc. 15.

demokráciájáért. Lapunk a magyar irodalomnak azt az eddig páratlan egységét kívánja dokumentálni, amely már a forradalmat megelőző időkben kialakult, a forradalomban továbbfejlődött s tart töretlenül ma is.”⁵ A cikk továbbá kijelölte azt az alapot, amelyhez a szerkesztők mindvégig ragaszkodtak: azt a politikai és morális programot, amelynek sarkköve 1956. Az *Irodalmi Újság* mindig szolidáris volt és maradt a hazai ellenzéki mozgalmakkal, de igazi egymásra találásuk úgy érzem, akkor következett be, amikor e mozgalmak vállalták az 1956-os örökséget.

PROGRAM ÉS KIEGYZEZÉS

Az örökség értelmezésében, a tartalmi hangsúlyokban természetes módon nem lehetett teljes egyetértés, ezért bizonyára nem véletlen, hogy az *Irodalmi Újság* nyugati történetének első jelentős vitája éppen ekörül forgott. A korabeli olvasók alighanem e vitánál sokkal fontosabbnak érezték persze a londoni szerkesztőség és a Magyar Írók Szövetsége Külföldön erőfeszítéseit, szervező munkáját a bebörtönzött, elítélt írók (Gáli József, Obersovszky Gyula, Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán, Tardos Tibor, később Bibó István és mások) megmentéséért, kiszabadításáért. Lehetséges, hogy a vita inkább ma, mai és közelmúltbeli vitáink fényében tűnik jelentősnek.

A polémia kiindulópontja éppen a forradalom értékelése volt. Még egy kerek év sem telt el a szovjet csapatok második intervenciója óta. Egy éven át természetesen a londoni kétheti lap hasábjain számos írás foglalkozott 1956-tal. A vitát jellemző módon egy otthonról jött „üzenet”, Bibó Istvánnak 1956-ot széles nemzetközi perspektívában vizsgáló értékelő tanulmányának megjelenése váltotta ki.⁶ Faludy György szerkesztőségi cikke a „Magyarország helyzete és a világhelyzet” című tanulmányt ismertetve a forradalom jelentőségét elsősorban abban látta, hogy az drámai erővel mutatott rá a bolsevikok és a bolsevizmus valódi arculatára. Bibó tanulmánya azonban a forradalmat reményként írta le, mégpedig valamennyi nemzetközi csoportosulás (Kelet, Nyugat, s harmadik világ) számára. Faludy alighanem ennek kapcsán jegyezte meg, hogy „Bibó memoranduma olvastán gyakran elfogja az embert a bosszúság, milyen pártatlan, milyen elnéző bírálja a bolsevizmusnak, milyen jóindulattal keresi azt a kevés dicséretet, amit elmondhatni róluk”⁷.

Molnár Miklós az *Irodalmi Újság* 1957. november 1-jei számában Faludyt Bibó gondolatainak önkényes értelmezésével vádolta: szerinte a Bibó tervezetét közlő *Irodalmi Újság* olyan irányban fejlesztette tovább Bibó elképzelését, amelynek az eredetihez nincsen köze.⁸ Bibó álláspontjának, s lényegében 1956 programjának magva a sztálinizmus éles bírálata és elutasítása, ugyanakkor modus vivendi keresése a Szovjetunióval, demokratikus politikai és szocialista gazdasági rendszer. Bibó harmadik utat keresett, „két világ közti

⁵ Uo. Az *Irodalmi Újság* szerkesztőségének, a politikai emigrációnak hangulatát és körülményeit az első hónapokban és hetekben szépen idézi fel utolsó írásában a közelmúltban elhunyt Aczél Tamás.

⁶ Bibó István: Magyarország helyzete és a világhelyzet című tanulmánya először a bécsi *Die Presse* hasábjain jelent meg. Faludy írása csak ismertette, majd a vita közben Bibó munkája megjelent teljes egészében az IU 1957. nov. számában. Lásd még *Bibó István összegyűjtött munkái*, 3. köt. Sajtó alá rendezte Kemény István és Sárközi Mátyás. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiad., 1983, 885–900. o.

⁷ Bibó István példája (szerk. cikk), IU 1957. szept. 15.

⁸ Molnár Miklós: Reformok vagy forradalom? IU 1957. nov. 1.

szabad, demokratikus szocialista társadalmat”, az *Irodalmi Újság* mostani gárdájának azonban ez a „platform” nem elég kommunistaellenes.

Molnár írása azonban nem állt meg a forradalom jellegének és célkitűzéseinek kérdésénél. Bár Faludy cikkében ez nem szerepelt nyíltan kimondva, a forradalom szocialista jellegzetességeinek tagadása vagy elhallgatása megkérdőjelezte a volt pártellenzéki értelmiségiek erjesztő szerepét is. Márpedig – mutatott rá joggal Molnár Miklós – ha valami, éppen ez az *Irodalmi Újság* legsajátabb hagyománya. Végül a voltaképpeni vitaindító (Faludy szerkesztőségi cikke nem ilyen szándékkal íródott) tartalmazott egy kifejezetten az emigrációnak szóló programatikus „figyelmeztetést” is. „A kintiek egyre nehezebben érzik át a hazai gondokat. Az otthoniak pedig haragszanak az emigránsokra, mert szüntelenül hallaniuk kell a vádat, hogy londoni képviselőjük és hangadójuk egyik héten Lenint veszi egy kalap alá Sztálinnal, a másik héten arról ír, hogy úgy kell gondolkoznunk, mintha Marx sohasem élt volna...”⁹ Az *Irodalmi Újságnak* minden lefrott szónál azt kell mérlegelnie, használ-e a hazai magyar irodalom ügyének. Otthon pedig azt várják, hogy az *Irodalmi Újság* a harmadik utas irányzat lapja lesz, amelybe „hagyomány és az adott világ körülményei egyaránt sodorják a népet és írót”.¹⁰ Azt várják, zárta fejtegetését Molnár Miklós, hogy a lap a józan kiegyezés orgánusaként működik majd.

Az akkori s közvetlenül reá következő évek fényében könnyű lenne túlzottan optimistának minősíteni Molnár Miklós utóbbi véleményét. Valóban érdekes, hogy a november 4-ét követő napok és hetek olykor kétségbeesett, máskor derűlátó egyezségkeresése milyen sokáig élt tovább az emigráció köreiből. Ugyanakkor a vita inspirálója, a letartóztatás árnyékában író, s tanulmányának publikálásáról csak kihallgatásai során „értésülő” Bibó alap gondolata végeredményben ugyanez volt: sem a magyar társadalom elszánása, sem a világhelyzet nem engedi meg a sztálini rendszer teljes visszaállítását, s a zsákutcás helyzetből való kiút a hatalom és a társadalom közötti valamiféle kompromisszummal (persze: bibói értelemben vett megegyezésről van szó) lehetséges.

Molnár Miklós élesre exponált kérdésfelvetése természetes módon osztotta meg a későbbi hozzászólók táborát. 1956 programjának és a pártellenzékiek előkészítő szerepének vitatása a vita második vonalába szorult, illetőleg csupán érvként szolgált az igazi kérdéshez: milyen is legyen az *Irodalmi Újság* politikai „irányvonala”. Maga Faludy György válaszában világosan ellenkező helyet foglalt el: nem azért emigráltunk – fejtegette –, hogy kiegyezésre buzdítsunk kint és főleg bent. „A kiegyezés feltételeinek szemrevételezése – ez az otthoniak feladata; a teljes igazság hirdetése – ez a mi feladatunk.”¹¹ Az érv továbbra is a múltra (1956-ra) alapozódott. A forradalom elutasította a „szovjet totalitárius zsarnoksággal együtt a kommunizmus többi inkarnációit” az olyanokat is, mint Tito és Gomulka rendszere. Pálóczi-Horváth György szerint a budapesti *Irodalmi Újság* sem tekinthető egyszerűen reformernek, s igazi hagyománya forradalmi számában rejlik.¹² Szász Béla ezzel szemben elismerte, hogy a londoni *Irodalmi Újság* elődje, „... az 1956-os

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Faludy György: [Válasz Molnár Miklósnak] IU 1957. nov. 1.

¹² Pálóczi-Horváth György: Vagy Irodalmi Újság, vagy forradalom: IU 1957. nov. 15.

Irodalmi Újság gyakran ambivalens iránya ...reformtörekvésekben summázható, Nyugaton »nemzeti kommunistának« nevezett reformtörekvésekben.¹³ Ezt azonban nem lehet folytatni Londonban. 1956 éppen az antisztálinista reformtörekvések hatáira mutatott rá. Lengyelország és Jugoszlávia példája bizonyítja, hogy a „reformkommunizmus” [Szász terminológiája!] ott is az egypárti diktatúra keretei között marad. Ennek programatikusan átgondolása azonban otthoni feladat. „Emigránslap nem mondhatja el, amit Magyarországon kellene elmondani, de nem kénytelen elhallgatni, amit az otthoniaknak el kell hallgatniok.”¹⁴

A másik oldalon Faludy egyoldalú és differenciálatlan antikommunizmusát Molnárhoz hasonlóan bírálta a már 1949 óta emigráns Szabó Zoltán. A leninizmus iránti illúziókat elutasította (jóllehet, ilyeneket a vitázók egyike sem hangoztatott), de a múlt értékelése kapcsán rámutatott arra, hogy aki a sztálinizmus ellen leninista tételekkel harcolt '56 nyarán, „az úgy lehet, többet tett az egypártrendszer bukásáért, mint az olyan ember, aki »egyik tizenkilenc, másik egy híján húsz« alapon kommunisták antisztálinista mozgalmait a cseberből vederbe törekvés jelének tekintette.”¹⁵ Szabó Zoltán a vitát „intellektuális pozícióharcnak” nevezte. „A Barátságos disputa [a vita szerkesztőség által adott címe – R. M. J.] is arra vallott, hogy az új menekültek között már jelentkezik az a gondolatmegbetegedés, amely minden emigrációt megrontott. Nevezetesen az, hogy ki-ki emlékeivel gondolkodik, jövőjét múltjával határozza meg.”¹⁶ Ehelyett arról kellene szólni, mit tartalmaznak Bibó írásai, vagy mi az emigráció feladata.

Bibó kompromisszumot keresett, s Szabó Zoltán is e kompromisszum egyengetését tartotta az emigráns *Irodalmi Újság* legfontosabb feladatának. Közelmúlt helyett azonban a távolabbi múltban keresett jellemző párhuzamot. A mai helyzet – írta – külpolitikai szempontból rosszabb, mint Világos után, mert egy új Königrätz a Birodalom számára nem ígérkezik. Jobb azonban a forradalom eredményeként – vélte a „Kívülről” szerzője – a belső helyzet, a társadalmi hangulat és morál. Vannak népi erők, amelyeket az elnyomás nem zúzott, s nem is zúzhat szét. Egy kiegyezés alkalmával majd ezek az erők játsszák a meghatározó szerepet. Ezért a forradalom és kiegyezés fogalmát élesen csak az állítja szembe, aki a sorsfordulót valamely világhatalomhoz köti. Aki fenntarja a kiegyezés lehetőségét, számol a Nyugat restségével és a forradalmi erők megsemmisíthetlenségével, de nem árulja el a forradalmat, hiszen az is kész volt kompromisszumot kötni (pl. elfogadta Nagy Imrét miniszterelnöknek).

Hasonló álláspontot képviselt hozzászólásában Fejtő Ferenc is.¹⁷ Szabó Zoltánnal ellentétben azonban úgy látta, hogy az otthoni helyzetet nem a forradalomból merített tartás, hanem ellenkezőleg, a depresszió jellemzi. Amit az emigráció tehet, nem több, mint hogy ezt a depressziót oldani igyekszik. Fejtő valamilyen pozitív megoldás lehetőségét nem kompromisszumból, „kiegyezéstől” várta, hanem a kommunista rendszer gyakorlatának fokozatos belső átalakulásától. Egyetértőleg idézte Raymond Aront, aki szerint a Nyugat és a Kelet közös érdeke, hogy a kommunizmus belső ellenzéke a rendszer keretein belül

¹³ (Savarius): [Barátságos disputa-hozzászólás] IU 1957. dec. 15.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Szabó Zoltán: Tapintatos taglalás. IU 1958. jan. 1.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Fejtő Ferenc: Irodalmi Újság, nemzet és haladás. IU 1958. febr. 1.

maradjon. Ebből a megközelítésből elsősorban az otthon maradt, vagy újonnan szerveződő „reformkommunisták” kulcsszerepére lehetett következtetni, bár ez kimondva Fejtő Ferenc fejtegetéseiben nem szerepelt.

A vita résztvevői láthatóan egyetértettek abban, hogy a magyar kérdés nem dőlt el véglegesen, de még csak hosszú távra sem, a forradalom leverésével. A majdani, sőt közeli végkifejlet valamiféle kompromisszum lesz, amelyben „megmenthető” a forradalom egyes vívmányai. Hogy melyek, erről ki-ki eltérően vélekedett. Közös meggyőződés volt továbbá abban is, hogy a kiegyezési programhoz az emigráció fontos politikai hozzájárulást adhat; egyesek szerint akár a kiegyezés otthon is képviselhető politikai alapjának megfogalmazásával, mások szerint az optimális megoldás gondolatának ében tartásával. Noha éppen az *Irodalmi Újság* magyarországi helyzetképei¹⁸ híven mutatták a társadalmi kaptulációt, a szerkesztőség még 1958 tavaszán újabb vitát kezdeményezett a „magyarság sorskérdéseiről”, kimondottan egy közös politikai platform kialakításának szándékával.¹⁹ A vitaindító nem kevesebbet tűzött ki célul, mint a forradalom általános követeléseinek utólag történő részletes kidolgozását. A gyakorlatilag egyetlen hozzászólás, Szász Béláé, nem kevés keserűséggel ugyan, de helytállóan mutatott rá az ilyen tervezgetés hiábavalóságára. Az emigráció nem gondolkozhat a hazaiak helyett a kiegyezés feltételein, s emigránsprogramot nem lehet a hazai feltételek alapján megalkotni. Szász Béla ehelyett írása címében „eszmecserére és önvizsgálatra” szólította fel az emigrációt, annak elemzésére, mennyire képviseli és képviselheti Október nagy „negativisztikus” célkitűzéseit idegenben.²⁰

Már a Faludy–Molnár-vitát követően az intranzigens és a mérsékelt álláspont hívei össze-összecsaptak a lap hasábjain,²¹ a kiegyezés kérdése, mint politikai feladat az emigráció számára, többé nem merült fel. Nagy Imre és társai kivégzése végképpen nyilvánvalóvá tette, hogy ha nem is teljes mértékben, de Magyarországon restaurálódott a sztálinista berendezkedés. Fejtő Ferenc idézett írásában ugyan már 1958 elején rámutatott, hogy a kádárizmus nem azonos a rákosizmussal, de a megtorlások pillanatnyilag az ellenkezőjére mutattak. Egy emigráns politikai program megfogalmazása hosszú időre, lényegében csaknem végleg lekerült az *Irodalmi Újság* hasábjairól.

LIBERALIZÁCIÓ

Az 1960-as évek elejétől Magyarországon lezárultak a megtorló folyamatok, sor került az első korlátozott amnesztiákra. A közvetlen represszió enyhülése, a sztálini totális hatalomgyakorlás bizonyos módosulása, a mindennapi élet, mindenekelőtt a magánélet kis szabad-

¹⁸ Lásd pl. Kormos Miklós interjút (IU, 1958. jan. 1.), Budapesti jelentés, IU 1958. máj. 1., Budapesti levél. IU 1958. aug. 15.

¹⁹ [Szerk. cikk] Vita a magyarság sorskérdéseiről. IU 1958. ápr. 1.

²⁰ Vincent Savarius: Eszmecsere és önvizsgálat. IU 1958. máj. 1.

²¹ Lásd pl. Faludy György: A hamis alternatíva. IU 1958. júl. 15., Ignotus Pál: Az elsikkasztott történelem. IU 1958. aug. 1. (Ennek az írásnak történelmi kérdésfeltevései körül 1958–59-ben külön vita zajlott le az IU hasábjain, többek között Iványi-Grünwald Béla, Hatvany Bertalan, Padányi Gulyás Béla, Stolte István, Borsody István hozzászólásával), Szabó Zoltán: Jegyzetlapok. IU 1958. aug. 1., Faludy György válasza Szabó Zoltánnak, IU 1958. aug. 15., Kovács Imre: Jelszó és program: Bibó. IU 1959. jan. 15.

ságainak kiépülése, jelentős hatást gyakorolt a nyugati politikára és közvéleményre. A Nyugat nem kevés reményt fűzött az 1956-ban elakadt hruscsovi liberalizáció folytatásához, a békés egymás mellett élés világrendszeréhez. Az optimista vélemények már-már a kommunista rendszer békés transzformációját jövendölték, megjelentek és divatossá váltak a konvergenciaelméletek.

Mindeme változások egyik különleges mintaállama lett Magyarország, ahol az „engedmények politikáját” természetesen összefüggésbe állították a forradalommal. Kevesebb figyelmet keltett viszont az ugyanebben az időben sikeresen végrehajtott kollektivizálás, kevesebb szó esett a politikai represszió tovább élő formáiról. Arról a szociálpszichológiai hatásról pedig, amit '56 sokkja és az azt követő elnyomás, majd az adagolt és jobbára a magánéletre szorító engedmények okoztak, szinte semmi.

Az 1960-as évek elejének *Irodalmi Újságja* egyfelől természetes módon erőteljesen hangsúlyozta, hogy az élet elviselhetőbb volta 1956-nak köszönhető. A hazai helyzetet elemző cikkek és az otthonról ekkor is érkező írások azonban nem osztották a nyugaton általános optimizmust, inkább a helyzet kétarcúságát hangsúlyozták. Továbbra is napirenden tartották a még börtönben lévő politikai foglyok ügyét (így Bibó Istvánét, Kardos Lászlóét stb.) és beszámoltak az 1961-es nagy egyházellenes perekéről (Havas Géza, Tabódy István és mások elítéléséről), rendszeresen írtak az áruellátási nehézségekről. Bizonyos eltávolodás az ötvenes évek végi éles kritikától azonban a lap hasábjain is megfigyelhető. Az 1961-es újévi szerkesztőségi cikk például elismerte, hogy a magyar rezsím nagy és nem is sikertelen erőfeszítéseket tesz a „normalizálásra”. De „mélyebbnek és szervezettebbnek” nevezte az 1953 utáni új szakaszt, amelyben lehetséges volt a szabad bírálathoz.²² Ugyanez év októberében Méray Tibor a kormány átalakítása kapcsán (Münnich Ferenc helyett Kádár János lett a miniszterelnök) megjegyezte: „...van Magyarországon egy hangulat – s ezt megerősítik a Nyugatra látogató honfitársainkkal való beszélgetések –, amely szerint Kádár mégsem olyan rossz, mint amilyen lehetne, vagy amilyen lehetett volna.”²³ A liberalizáció személyes érdemként való beállítása, amely rendkívül divatossá vált Nyugaton is, az emigrációt elég kényes helyzetbe hozta: annak az embernek tulajdonítottak érdemeket, aki személyében maga volt az *Irodalmi Újság* '56-os programjának antitézise. Paradox módon, „önhíbján kívül”, de mégis az *Irodalmi Újság* egy cikke „kölcönözte” Kádárnak azt a jelszót, amely utóbb szélteben-hosszában elterjedt és világszerte az ún. Kádár-rendszer jellemző közhelyé vált: „Rákosi idejében a párt alapgondolata az volt: »aki nincs velem, az ellenem van«; ma inkább ez: »aki nincs ellenem, az velem van«... általában azt lehetne mondani: valamelyest szerényebb lett a párt” – írta Méray Tibor 1961. október 23-án az *Irodalmi Újságban*.²⁴ Kádár a Hazafias Népfront Országos Tanácsa előtt elmondott beszédében, 1961. dec. 8-án „nyugati publicisták” véleményeként idézte a fenti jelszót, mint amelyet a párt bízvást vállalhat. (Az idézet pontos forrásáról persze nem tett említést, nem is szólva annak bibliai eredetéről.)

A szovjet párt XXII. kongresszusát követően az *Irodalmi Újság* is „világtörténelmi fordulat” lehetőségéről írt, amely visszafordíthatatlanná tette a szovjet rendszer liberalizá-

²² Hatalmak és lelkek békéje. IU 1961. jan. 1. [Szerk. vezércikk]

²³ Asbóth Elemér [Méray Tibor]: Két műszakban. Kormányalakítás Magyarországon. IU 1961. okt. 1.

²⁴ Méray Tibor: Csodátévk vagy egyszerű emberek. IU 1961. okt. 23.

lódásának folyamatát.²⁵ Hozzátevé azonban: 1956 kérdését ennek ellenére nem lehet a napirendről levenni. 1956 és Nagy Imre megbélyegzése talpköve maradt a „liberalizálódó” Kádár-rendszernek, s ez egyben kijelölte a változások határait. „Beszéljünk egyszer nagyon-nagyon őszintén – írta 1962-ben Kende Péter –: Kádár János és az MSZMP az utóbbi években Nagy Imre 1953. évi eszményét próbálja megvalósítani (az egy parasztkérdéstől eltekintve): kommunizmust, de jobban. Kommunizmust, de úgy, hogy a nép többsége elfogadhatónak érezze. 1953 és 1956 között azonban még egy népes nemzedék volt, amely hitt a reformkommunizmus lehetőségében. De a párt, amelynek 1953 júniusában még voltak esélyei... egymás után fordította szembe magával legértékesebb híveit is. Aztán pedig szovjet hadosztályokkal kellett a – közben módosított személyzetű – reformkommunizmus új indulását biztosítani. Kádárék tudják a legjobban, milyen erkölcsi hátrányt jelent számukra november 4-e.”²⁶

„A teljes belső békét addig nem lehet elérni, amíg az ’56-os forradalom által napirendre tűzött kérdések meg nem oldódnak – fogalmazott Méray Tibor az 1963-as amnesztiát kommentálva. – ...Nem elég az egyéneket kiengedni a börtönből – a nemzetet is ki kell szabadítani.”²⁷

A „nagy amnesztiát” követő években a liberalizálódás hatására az optimizmus mégis visszatért a lapba. Ez természetesen már nem 1956 közvetlen hatásával függött össze, mint a forradalmat követő évek „programvitája” során. Nem is a belpolitikai fejleményekkel, a kulturális élet szabadabb légkörének kialakulásával, amelyre mintha kevesebb figyelmet fordított volna a lap. Az optimizmus alapvetően külpolitikai: a XXII. pártkongresszus utáni szovjet desztalinizáció folytatódásából, és a kelet-európai kisállami függetlenségi törekvések példáiból, elsősorban a szomszédos Romániából táplálkozott. A szovjet–kínai viszály elmélyüléséből arra következtettek, hogy a csatlós országok feletti szovjet ellenőrzés gyengülni fog, amit csak erősített a szovjet egységek Romániából való kivonása. „A magyar szabadságra nézve kedvező dinamikus faktorok... jelenleg még leginkább a szovjet világon belül kereshetők. ...A szovjet–kínai viszony... egy olyan polarizálódás felé halad, amely Európában a kommunizmus liberálisabb irányzatának felülkerekedését vonhatja maga után” – írta vezércikkében az *Irodalmi Újság* 1963. nyarán.²⁸ Mintha újrafogalmazódna az 1957–58-as vitából Fejtő Ferenc írása: a kommunista elitek, a magyar vezetés lépnek a „kiegyezés” ösvényére.

Méray Tibor 1964. újévi írásában az enyhülés folytatódásáról írva Románia és Albánia példáját tűzte ki Magyarország számára. Az alkotmányosság és demokrácia visszaállítása maximális követelés, amely nem időszerű – de ezeknek az országoknak a példái azt bizonyítják, hogy közbenső megoldások is lehetségesek, így a Nyugattal való szorosabb gazdasági kapcsolatok, a szovjetektől független külpolitikai lépések stb.²⁹ Ugyanezt javasolta Kovács Imre is, aki egyenesen az ún. „szocialista tábor” felbomlásában bizakodott. Egyben – mintha megint csak felelevenedne a Molnár–Faludy vita – Kovács Imre a

²⁵ Méray Tibor: *Pantha Rei*. A XXII. kongresszus után. IU 1961. dec. 1.

²⁶ Kende Péter: *Az éledező igazság*. IU 1962. szept. 1.

²⁷ Asbóth Elemér [Méray Tibor]: *Amnesztia Magyarországon*. IU 1963. 7. sz., ápr 1.

²⁸ Lutetius: *Nagy Imre, a kommunizmus és a nemzet*. IU 1963. jún. 15.

²⁹ Méray Tibor: *Újévi számvetés*. IU 1964. jan. 1.

„tragikusan elszigetelt” emigrációt ésszerű, lehetséges és kívánatos politikai program kidolgozására szólította fel. Ennek alapja a kommunista rendszerekben külön-külön jelentkező humanizálódási és függetlenségi tendenciák összekapcsolása lehetne, előbbi Magyarországon kívül Lengyelországban, utóbbi Jugoszláviában és Romániában jelentkeznek.³⁰ Tegyük hozzá utólag: a két törekvés szintézisére 1989 előtt először és utoljára a magyar forradalom tett kísérletet, nem véletlen tehát, hogy egyetlen kommunista vezető elit sem próbálta meg többé.

A román példa vonzóerejének tetőfokán jelentek meg drámai erővel az első híradások a romániai magyarság helyzetének romlásáról. Az ehhez való viszony ettől fogva a hivatalos Magyarország megítélésének egyik alapkérdésévé vált a demokratikus emigráció körében. Az ún. „Erdélyi Memorandum”, amelyet Edward Crankshaw ismertetett a londoni *Observer* hasábjain, hamarosan megjelent csaknem egészében az ekkor már Párizsban kiadott *Irodalmi Újságban*.³¹ (Magyar nyelven először.) Méray Tibor előbb idézett 1964-es újravetése az „erdélyi kérdés felvetését”, vagyis a kisebbségi magyarság ügyének képviselőjét a Kádár-rendszer kívánatos és lehetséges lépései között sorolta fel.

A „MECHANIZMUSREFORM” – PÁRIZSBÓL

A hatvanas évek közepén kialakuló óvatos optimizmus az emigráns *Irodalmi Újságban* elsősorban a hazai realitásokhoz való türelmesebb viszonyban nyilvánult meg. Érdekes módon ez az attitűd éppen akkor változott meg megint, amikor a Kádár-rendszer az 1956 utáni időszak legjelentősebb fordulóját, a gazdaságirányítási rendszer reformját készült bevezetni. Már a reform előkészítésének folyamatát sem kísérte megkülönböztetett figyelem, s bevezetése kapcsán azonnal annak félresikerült, korlátozott jellege került előtérbe. A hazai és közép-kelet-európai szellemi légkör felpezsdülése, a korábbi évekhez képest sokkal elevebb hazai remények mintha elkerülnék a párizsi szerkesztők és munkatársak figyelmét.

Mivel indokolható és az utólag kétségkívül meglepően időzített változás?

Egyrészt kézenfekvő a hatvanas évek eleji reményekben való csalódással magyarázni: a humanizáló és függetlenségi törekvések Magyarországon éppúgy nem találkoztak, ahogy a kommunista tábor többi országában sem. Semmi jel nem mutatott arra, hogy Kádár és társai lazítani kívánának a szovjet függőségen a nemzetközi politika porondján. A román példa kivételes maradt, s az erdélyi helyzet drámai romlása, a Ceausescu-diktatúra kiépülése erőteljesen mutatott rá a függetlenség drága belső árára.

Másrészt az *Irodalmi Újság* alapvető tájékoztató pontja 1956 maradt. A hatvanas évek közepi „liberalizálódás” minden megnyilvánulásában szinte erőlködve keresték a forradalom rehabilitációjának jegyeit. A szovjet–kínai vita során például első ízben került nyilvánosságra közvetlen bizonyíték a magyar forradalom „kezelésében” fennállt szovjet–kínai ellentétre. Több cikk is utalt akkor, a hatvanas évek elején Kádár ama lehetőségére, hogy kihasználva az alkalmat tisztázhatná – a szó szoros értelmében – saját szerepét a forradalom leverése, majd a represszió irányításában. Erre azonban nem került sor. Éppen

³⁰ Kovács Imre: Mi lesz veled, Magyarország? IU 1964. júl. 1.

³¹ Az erdélyi memorandum. IU 1963. júl. 15.

ellenkezőleg: a hatvanas évek közepén a magyar vezetés semmit sem kívánt kevésbé, mint a felülről jövő tisztán gazdasági reform megzavarását kényes politikai kérdések bolygatásával. Ez a jelenség is ozslatóan hatott a hatvanas évek elejének óvatos reményeire.

Végül a reformmal szembeni kritikus és szkeptikus hangot magyarázza az az általános szellemi közeg, amely Magyarországon és Nyugaton egyaránt a reformokban a baloldaliság, a marxizmus és a szocialista gondolat valamiféle reneszánszának kezdetét látta. Ez a közvélemény e remények kedvéért hajlamos volt elfeledkezni arról, ami '56-ban történt. Azok a baloldali-harmadik utas elképzelések, amelyek 1957–58-ban a „programviták” idején annyira elevenek voltak, elhalványultak. Pontosabban: a szocializmus fogalmát az *Irodalmi Újság* – s benne ekkor a fontosabb vezércikkek jelentős részét író Kéthly Anna – csak 1956 programjába foglalva tudta és akarta értelmezni.

A mechanizmusreformot beharangozó 1966. májusi MSZMP KB-határozat kapcsán a kelet-európai gazdasági reformelképzeléseket összegző írásában Váradi József a magyar elképzeléseket a változtatási tervek óvatos változatai közé sorolta, kiemelve, hogy a csehszlovák és a jugoszláv reform sokkal mélyebb. A reformok okai között első helyen az 1966-os év eleji áremelések nyomán bekövetkezett életszínvonal-csökkenést és nyugtalan-ságot említette. Ez az okfejtés kétségtelenül okkal mutatott rá a kádári politika sarkkövére, az életszínvonal alakulására. A reform kilátásait a szerző alapvetően borúlátóan ítélte meg.³²

A forradalom 10. évfordulójára 1966. októberében írott vezércikk szerint a hatvanas évek változásait Nyugaton túlzóan és indokolatlanul nevezték liberalizálódásnak. A gazdasági enyhülés érintetlenül hagyta a politikai rendszert, sőt a helyzet ma olyan forduló-ponton áll, amelyben vagy enged a kormányzat a balosoknak, vagy a gazdasági nyitással kirántja maga alól a talapzatot. A gazdasági reformterveket az írás egyszerűen „Münchhausen-erőlködéseknek” nevezte.³³ Hasonlóan ítélte meg a helyzetet egy fél évvel későbbi elemzés: a párt meg kívánja szilárdítani helyzetét, azaz „a közöny csendjét”, s ezért biztosítani akarja a gazdasági stabilitást és a jólétet. Ezért lett szószólója a „kispolgáriságnak”. Ha azonban az elkezdett úton továbbmegy, akkor számolhat politikai nehézségekkel, amelyeket például az elkerülhetetlen munkanélküliség vet majd fel.³⁴ Kovács Imre 1966. októberi írásában a Kádár-rendszert az „ahogy lehet kommunista változatának” nevezte, hozzátéve, hogy „a liberalizálódás túljutott delelőjén, a rendszer óvatos visszakozásban van.” Lezárulóban van egy másik történelmi folyamat is a térségben: a „deszatelizálódásé”.³⁵ Még a reform bevezetését követő első értékelés is a reform veszélyeit (munkanélküliség, infláció, a vezetők alkalmatlansága, a munkások kiszolgáltatottsága) húzta alá.

Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy reform mégiscsak jelentős változásokat, közte pozitívakat is, hozott a magyar társadalom életébe. A polgárosodás új hulláma, a fogyasztói társadalom első szerény jeleinek megjelenése már a hatvanas évek elején felhorgasztotta a magyar szellemi élet hagyományos nagy ellentéteit. 1968 márciusában Kovács Imre, kapcsolódva a nemzet fogalma körül otthon fellángoló nyilvános vitákhoz, s feltehetően a népi írőcsoport belső köreiből szóló információkhoz, nagyívű fejtegetésben szögezte le: a

³² Váradi József: *Gazdasági reform Magyarországon*. IU 1966. aug. 1.

³³ *Számvetés a tizedik évfordulón*. IU 1966. okt. 23.

³⁴ T. N.: *A kör négyesgösesítése. A magyarországi gazdasági reform problémái*. IU 1967. ápr. 15.

³⁵ Kovács Imre: *A második évforduló: Kádár mérlege*. IU 1966. okt. 23.

magyar társadalom a nyugati fogyasztói társadalommá való átalakulás küszöbére érkezett. A rendszer, amelynek keretében ez történik, megszüntette a szó hagyományos értelmében vett nemzetet (itt valószínűleg a tradicionális agrártársadalom felbomlására célozott), s jövátéhetetlenül roncsolta moralitását. Más lehetőség azonban nincs, mint a változások fő irányát tudomásul venni, s ehhez szabni az emigráció politikai programját.³⁶

Jellemző, hogy az utóbbi „felhívásra” lényegileg nem érkezett válasz. Kovács Imre resignált megállapítása, amely szerint „...abban az értelemben, ahogyan mi vesszük, 1945-ben a magyarság megszűnt nemzet lenni... ami a magyarnak maradt, az nem más, nem több, mint a polgári élet kényelme és biztonsága” – csupán Nagy Kázmért készítette vitázó hozzászólásra. Szerinte a polgári jólét felé való törekvés maga is a nemzetté válás egy fontos része.³⁷

Paradox módon a gazdasági reformokat politikaiakkal kombináló prágai tavasz bukása értékelte „fel” igazán a magyar reformot. Még akkor is, ha a csehszlovákiai invázióban való magyar részvétel – amit az *Irodalmi Újság* előre jelzett, hozzátéve: az nem a magyar nép, hanem a pártvezetés bűne lesz – nagy megdöbbenést keltett. Az általános visszarendeződs és megmerevedés régiójában azonban mégiscsak Magyarország tűnt az egyetlen olyan országnak, amely bizonyos eltérést mutatott. Post festa, de mégis szó esett a hazai '68-as nemzedékről, amely hitt a kommunizmus „humanizálásának” lehetőségében, amelynek nem volt '56-os tapasztalata, de amelynek reményeire az 1968-as invázió jövátéhetetlen csapást mért. Az invázió budapesti visszhangjával kapcsolatosan az *Irodalmi Újság* hasábjain is megjelent a korčulai tiltakozás híre, amely egy gyökeseesen új jelenség, a hazai politikai ellenzék megszületését előlegezte.

Kende Péter 1972-ben a magyar reformot már a szovjet típusú gazdaság történetében – Jugoszlávia kivételével – a legradikálisabb kísérletnek nevezte. Ez volt az első példa arra, hogy piaci elemeket építsenek a központi irányítású gazdaságba, méghozzá nem kényszerből jött, mint például a NEP esetében, hanem tudatos döntés eredményeként. Kende dicsérte a magyar vezetés elszántságát és egyben óvatosságát: a reform főbizottsága olyan jól csomagolta piacos programját marxista nyelvezetbe, hogy az oroszok máig nem vádolták Budapestet revizionizmussal. Az eredmények szembetűnők. Magyarország, 1949 óta először, elkezdett felzárkózni Európához egy sor területen, például az életszínvonal és életforma terén.³⁸ A demokratikus emigráció tudomásom szerint utolsó programszerű politikai platformja, az 1973-as „Szociáldemokrata alternatíva” – eltérően a nyugati szociáldemokrata pártok ekkori álláspontjától – az 1956-os politikai alapot fogalmazta újra, egy öngazgató szocialista társadalom és gazdaság vízióját, észrevehetően építve más kelet-európai, főleg jugoszláv tapasztalatok mellett a '68-as reformra.³⁹ A gazdasági program alapvonalai megjelentek az *Irodalmi Újság* hasábjain is, de a korábbiakhoz hasonló vitát, visszhangot nem keltettek.⁴⁰

Nem véletlenül. Egyrészt az 1972–74-es konzervatív fordulatot követően Magyarországon is beakonyult a reform ügyének. Ez a tény ismét csak véget vetett a nyugati

³⁶ Kovács Imre: Mi a nemzet? Mi a magyar? IU 1968. márc. 15.

³⁷ Nagy Kázmér: Epoch és eposz. IU 1968. ápr. 1/15.

³⁸ Kende Péter: A magyar gazdasági reform. IU 1972. márc. 15/ápr. 15.

³⁹ Szociáldemokrata alternatíva 1973-ból. Múltunk, 1992.

⁴⁰ Kende Péter: Egy gazdasági alternatíva körvonalai. IU, 1973. aug./dec.

emigráció körében a – korábbiakkal ellentétben ezúttal későn feléledt – reményeknek. Másrészt maga az *Irodalmi Újság*, 1972-től évente hatszor, később csupán négyszer megjelenván, részben elvesztette a hazai helyzetre való rugalmas reagálás lehetőségét. Végül a hetvenes évek közepétől a programban, összefüggő politikai platformban való gondolkodás az emigráció körében természetes módon vesztett jelentőségéből. A hazai demokratikus ellenzék kialakulását az évtized második felében az *Irodalmi Újság* az első pillanattól kezdve jelentőségének megfelelően üdvözölte, és teret biztosított számára. A szabad és nyilvános politikai gondolkodás színtere ezzel visszakerült Budapestre, s új fejezet kezdődött az *Irodalmi Újság* történetében, pontosabban: politikai történetében is.